

MIROSLAWA CZERNIAWSKA

Politechnika Białostocka

Aksjologiczne uwarunkowania postaw wobec wolności ekonomicznej oraz interwencjonizmu państwa w sferze gospodarczej i socjalnej

Transformacja ustrojowa w Polsce spowodowała wprowadzenie reguł wolnorynkowych, a tym samym stworzenie struktur i układów konkurencyjnych w różnorodnych dziedzinach gospodarki, zredukowanie systemu dotacji i ulg dla przedsiębiorstw, jak również ograniczenie opiekuńczej funkcji państwa w polityce socjalnej (Jakubowski, Załęski 2003). Celem reform stało się stworzenie warunków sprzyjających akumulacji kapitału i restauracji władzy elit ekonomicznych. Ubocznym efektem tych zabiegów była likwidacja wielu przedsiębiorstw, utrata miejsc pracy i pogorszenie warunków bytowych znacznej części społeczeństwa, przy jednoczesnym wzroście nierówności w sferze ekonomicznej. W takiej sytuacji bardziej przychylne mogą się stać postawy w stosunku do interwencjonizmu państwa w gospodarkę (np. pomoc gorzej prosperującym przedsiębiorstwom) oraz w sferę socjalną (sprawowanie funkcji opiekuńczej). Wynikają one nie tyle z dążeń ludzi do odrzucenia struktur rynkowych, ile z oceny następstw reform dla znacznej części społeczeństwa.

Problem badawczy i hipotezy

W niniejszym badaniu diagnozowano postawy w stosunku do zasad funkcjonowania państwa i dokonano ich analizy porównawczej z uwzględnieniem perspektywy

czasowej pięciu lat. Starano się odpowiedzieć na pytanie, czy wraz z postępem przeobrażeń ustrojowych w Polsce (2003 i 2008 rok) ulegają zmianie postawy następnego „pokolenia” studentów i coraz bardziej upowszechnia się myślenie w kategoriach wolności ekonomicznej? Czy obserwuje się akceptację modelu liberalnego państwa „minimum”, czy raczej modelu państwa zorientowanego na interwencjonizm w sferze gospodarczej i socjalnej? Czy – zdaniem badanych studentów – powinna być bezwzględnie respektowana zasada wolnej konkurencji między przedsiębiorstwami, czy też państwo powinno wspierać przedsiębiorstwa, które znalazły się w trudnej sytuacji? Czy państwo powinno sprzyjać przede wszystkim interesom prywatnego biznesu, czy też chronić poziom życia rodzin gorzej sytuowanych i nie dopuszczać do nadmiernej dyferencjacji ekonomicznej? Założono (hipoteza 1), że wraz z postępem procesów transformacyjnych, wzrasta wśród studentów (porównanie grup badawczych z roku 2003 i 2008) akceptacja wolności ekonomicznej (wolna konkurencja między podmiotami gospodarczymi i sprzyjanie interesom prywatnego biznesu) oraz maleje aproba interwencjonizmu państwa w sferze gospodarczej (pomoc gorzej prosperującym przedsiębiorstwom) i socjalnej (ochrona poziomu życia rodzin gorzej sytuowanych, ograniczenie nadmiernej dyferencjacji ekonomicznej społeczeństwa).

Postawy wobec zmian ustrojowych, a zwłaszcza gospodarki wolnorynkowej, są w dużym stopniu związane z rzeczywistą możliwością realizacji własnych interesów bądź przynajmniej szansą na nią. Odzwierciedlają one indywidualną sytuację osób badanych: to, czy w trakcie transformacji ustrojowej „wygrało” się, czy „przegrało”. Znaczenie ma zatem nie tyle wzrost dochodu narodowego, ile polepszenie kondycji ekonomicznej własnej i swojej rodziny. Postawy te wydają się również uzależnione od wartości, które jednostka uznaje za ważne w swoim „ja”. Uwzględniając przesłanki aksjologiczne, należy zauważyć, że wartości mogą być skoncentrowane na własnej osobie lub na innych ludziach. Różnicują one stopień, w jakim człowiek zorientowany jest na swój interes, a w jakim – na dobro innych ludzi, czy wręcz na interes zbiorowy. Pierwsza grupa wartości jest wyznacznikiem mentalności indywidualistycznej, druga – mentalności kolektywistycznej.

W opisie mentalności podkreśla się zazwyczaj, że jest ona charakterystycznym dla jednostki (lub klasy osób) sposobem myślenia (Reber, Reber 2005). Odnosi się zatem do zawartości umysłu, czy „obrazu myśli”. W owym „obrazie myśli” w dużym stopniu odzwierciedlają się właściwości świata zewnętrznego: kulturowe, ekonomiczne, polityczne i społeczne warunki życia. W jego skład wchodzi przekonania, ideały, wartości, skłonności, interesy i postawy, które ukierunkowują ludzkie zachowanie. Pojęcie „kolektywizm – indywidualizm” odnosi się do mentalności kulturowej, która określana jest również mianem kultury subiektywnej. Wskazuje ono na dwie jakościowo różne zasady, określające relacje między jednostką a grupą. G. Hofstede (1980) definiuje indywidualizm jako skłonność do umiejscowienia potrzeb jednostki nad potrzebami grupy, kolektywizm – jako skłonność do umiejscowienia potrzeb grupy nad potrzebami jednostki. Zróżnicowanie tych potrzeb związane jest – zdaniem autora

– z rodzajem więzi międzyludzkich charakteryzujących daną kulturę. Indywidualizm cechuje się luźnymi związkami między ludźmi, w kolektywizmie akcentowane jest z kolei znaczenie relacji między jednostką a otoczeniem społecznym. Konstrukty „indywidualizm – kolektywizm” wykorzystywane są także w charakterystyce ludzi należących do jednej wspólnoty kulturowej. Oznacza to, że różnią się oni stopniem, w jakim – na poziomie psychologicznym – odzwierciedlają właściwości danej kultury i w jakim podejmują zachowania, które – zdaniem ogółu – składają się na kulturę (Feldman, 2008; Matsumoto, Juang 2007).

W niniejszym badaniu założono, że postawy wobec wolności ekonomicznej oraz interwencjonizmu państwa w sferze gospodarczej i socjalnej mają swoją głębszą aksjologiczną podstawę, tj. są uzależnione od zróżnicowania preferencji wartości w wymiarze „indywidualizm – kolektywizm”. Jak wskazano wyżej, wartości i postawy stanowią ważne elementy mentalności. Oba konstrukty są definiowane w kategoriach przekonań, między którymi zachodzi formalny i funkcjonalny związek. Wartości odnoszą się do pojęć ogólnych, postawy – do specyficznych obiektów, zjawisk czy osób (Rokeach 1973). Wartości, a zwłaszcza ich zróżnicowanie w wymiarze „indywidualizm – kolektywizm”, oddziałują na sposób, w jaki człowiek spostrzega i ocenia rzeczywistość. Stanowią one kryterium wartościowania i wpływają na wybór przez niego postaw i zachowań w konkretnej sytuacji. Wartości umożliwiają ludziom organizację ich społeczno-politycznych przekonań (postaw) we względnie uporządkowany i spójny sposób (Feldman 1988; 2008). Na podstawie systemów wartości można również prognozować ideologiczne przekonania jednostki (Furnham, Heaven 2001).

Jeżeli priorytety w sferze wartości określają postawy i ukierunkowują ich organizację w systemie, to należy spodziewać się akceptacji odmiennych postaw u osób zorientowanych w swoim systemie wartości na „ja” i na innych ludzi. Przyjęto hipotezę (hipoteza 2), że:

- wyższa preferencja wartości indywidualistycznych współwystępuje z akceptacją wolności ekonomicznej przedsiębiorstw i przekonaniem, że rolą państwa jest sprzyjanie interesom prywatnego biznesu;
- wyższa preferencja wartości kolektywistycznych współwystępuje z akceptacją interwencjonizmu państwa w celu ochrony gorzej prosperujących przedsiębiorstw oraz udzielenia pomocy potrzebującej części społeczeństwa i ograniczenia zróżnicowania materialnego.

Powyższe hipotezy zgodne są z rozpowszechnionym w naukach społecznych poglądem, że aprobata zasad wolnorynkowych jest wyznacznikiem myślenia indywidualistycznego. Indywidualiści w zakresie ideologii mają – jak wykazali J.A. Vandello i D. Cohen (1999) – większą skłonność do akceptacji liberalizmu. Jednostki takie, w różnych sytuacjach, przedkładają inicjatywę własną nad organizowane przez rząd działania społeczne (Reber, Reber 2005), dążą do samodzielności i samookreślenia. Podkreśla się ponadto, że w historii rozwoju społeczeństw indywidualizm był silnie

związany z rozwojem kapitalizmu: sprzyjał rozwojowi ekonomicznemu i sam jest efektem takiego postępu (Słomczyński i in. 1996). Mentalność indywidualistyczna – oparta na racjonalnej odpowiedzialności jednostki za swą własną egzystencję – stanowi zatem fundament kapitalistycznej przedsiębiorczości, sprzyja akceptacji zmian ustrojowych w Polsce, zwłaszcza wymiarze ekonomicznym, oraz warunkuje ich skuteczniejszą realizację (por.: Reykowski 1992; 1994; Miszalska 1997; Skarżyńska 2005a).

Oczekiwania formułowane pod adresem państwa w sferze ekonomicznej i społecznej uznawane są z kolei za symptom myślenia kolektywistycznego. Państwo będąc odpowiedzialne za podmioty gospodarcze, powinno, poprzez różnego rodzaju interwencje, zapewniać ich przetrwanie. Jednocześnie, państwo będąc odpowiedzialne za jednostkę, powinno sprawować nad nią opiekę i zapewniać bezpieczeństwo, w tym materialne. Tego rodzaju zabiegi sprzyjają – w myśl ideologii liberalnej – przyjęciu postaw receptywnych, wzmagają ostrożność i skłonność do poszukiwania pomocy. Kolektywiści nastawieni są raczej na kontynuację już ustalonego porządku, zacieranie różnic, osłabienie rywalizacji i konkurencji oraz dążności do stanowienia o sobie samym. Ludzie o mentalności tego typu eksponują znaczenie grupy społecznej (czy społeczeństwa) i przedkładają cele grupowe nad cele osobiste. Jednocześnie formułują oczekiwania, że ich dobrostan będzie uwzględniany w podejmowanych przez grupę działaniach (Reykowski 1993; Androka; por.: Sallay i in. 2001).

Reasumując, w niniejszym badaniu rozpatrzone zostały postawy wobec wolności ekonomicznej i interwencjonizmu państwa w sferze gospodarczej i społecznej oraz ich zmiany w okresie pięciu lat (rok 2003 i 2008). Starano się ustalić, czy postawy te uzależnione są od zróżnicowania preferencji wartości w wymiarze „indywidualizm – kolektywizm”.

Metoda

Osoby badane. W badaniu wzięły udział 704 osoby, z czego 325 w 2003 roku i 379 w 2008 roku. W każdej grupie około 50% uczestników studiowało na Wydziale Pedagogiki i Psychologii Uniwersytetu w Białymstoku, około 50% – na Wydziale Zarządzania Politechniki Białostockiej. Wiek osób badanych mieścił się w przedziale 20–24 lata. W obu grupach stwierdzono analogiczną proporcję płci: na wskazanych kierunkach studiów zarejestrowano przewagę liczbową kobiet. Badanie miało charakter anonimowy.

Narzędzia badawcze. Postawy zdiagnozowane zostały na podstawie zestawu poglądów wobec kwestii ustrojowych. Respondentom przedstawiono dwie pary twierdzeń. Każda para zawiera dwa opozycyjne poglądy (stanowiska). Zadaniem osób badanych była ocena tych poglądów, tj. wybór jednej z dwóch opcji, tej, która w większym stopniu odzwierciedla przekonania jednostki odnośnie do analizowanych problemów.

Postawa A

1. Sektor prywatny powinien być całkowicie niezależny od państwa, ponieważ wolna konkurencja między przedsiębiorstwami jest podstawą rozwoju ekonomicznego.
2. Wolność ekonomiczną przedsiębiorstw należy ograniczać i pomagać tym przedsiębiorstwom, które znalazły się w trudnej sytuacji.

Postawa B

1. Państwo powinno w pierwszej kolejności sprzyjać interesom prywatnego biznesu. Od tego jest uzależniony rozwój kraju.
2. Państwo powinno przede wszystkim chronić poziom życia rodzin gorzej sytuowanych i nie dopuszczać do powstawania fortun.

Wykorzystane w badaniu twierdzenia pochodzą z pracy pod redakcją J. Reykowskiego (1993) *Wartości i postawy Polaków a zmiany systemowe* (postawa A) oraz z publikacji W. Morawskiego (1991) *Przemiany ekonomiczne a społeczeństwo obywatelskie* (postawa B).

W diagnozie systemów wartości wykorzystano Skalę Wartości Rokeacha (Brzozowski 1989), w wersji wymagającej rangowania. Wartość utożsamiana jest przez autora z pojęciem abstrakcyjnym, które jako kryterium ogólne wyznacza preferencje celom oraz środkom realizującym te cele. Opisał on model, w którym funkcjonuje relatywnie niewiele wartości i wiele tysięcy postaw. Wartości są silniej powiązane z koncepcją „ja”, stanowią rodzaj centralnych dyspozycji osobowościowych, ukierunkowują postawy i decyzje behawioralne (Rokeach 1973).

M. Rokeach wyselekcjonował osiemnaście wartości ostatecznych i osiemnaście wartości instrumentalnych, umieszczając je na dwóch odrębnych skalach. Osoby badane zobowiązane były do uporządkowania wartości przez przypisywanie im odpowiednich rang. Rangi zawierają się w przedziale od 1 do 18, przy czym «1» oznacza wartość cenioną najwyżej, «18» – wartość cenioną najniżej.

Z punktu widzenia sformułowanego problemu badawczego konieczne jest sprecyzowanie, jakie wartości kryją się w konstelacji „indywidualizm – kolektywizm”. Przyjęto, że u podstaw kształtowania się mentalności indywidualistycznej leżą wartości skoncentrowane na własnej osobie, u podstaw kształtowania mentalności kolektywistycznej – na innych ludziach. Jak zauważa K. Skarżyńska (2005a; 2005b), indywidualizm na poziomie jednostki (idiocentryzm) przejawia się w wysokiej potrzebie indywidualnych osiągnięć, skłonności do rywalizacji i poznawania świata. Kolektywizm (allocentryzm) wiąże się z wysoką troską o innych, dążnością do kooperacji, równości i uczciwości.

Za indywidualistyczne uznano wartości związane z:

- statusem społecznym, prestiżem i sukcesem osobistym (w tym również materialnym): „uznanie społeczne” (o15), „poczucie własnej godności” (o7), „poczucie dokonania” (o6), „ambitny” (i1), „dostatnie życie” (o4);

- wolnością wyboru, niezależnością myślenia i działania, kompetencją intelektualną: „wolność” (o16), „niezależny” (i6), „odważny” (i9), „obdarzony wyobraźnią” (i7), „o szerokich horyzontach” (i11), „uzdolniony” (i17), „intelektualista” (i3), „logiczny” (i5);
- hedonizmem i zapotrzebowaniem na stymulację (ciekawe, przyjemne, urozmaicone życie): „szczęście” (o13), „pogodny” (i12), „przyjemność” (o10), „życie pełne wrażeń” (o18), „świat piękna” (o14).

Za kolektywistyczne uznano wartości związane z:

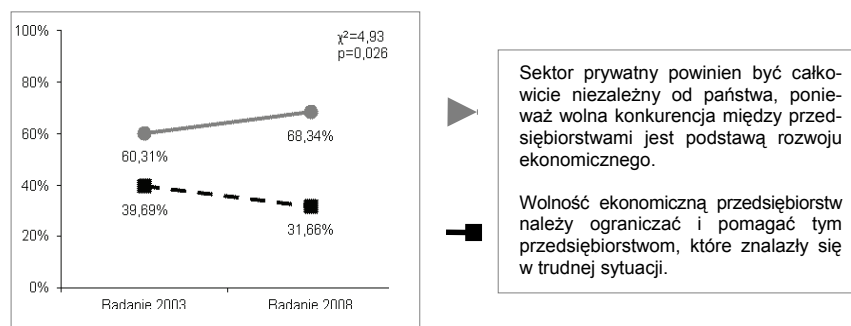
- ochroną dobra wszystkich ludzi oraz tych, z którymi jednostka wchodzi w bezpośrednie interakcje (dobrostan grupy, do której jednostka należy): „pokój na świecie” (o8), „równość” (o12), „pomocny” (i13), „uczciwy” (i15), „wybaczący” (i18), „kochający” (i4), „odpowiedzialny” (i8);
- bezpieczeństwem grup tożsamościowych i poszanowaniem tradycji/religii: „bezpieczeństwo rodziny” (o2), „bezpieczeństwo narodowe” (o1), „zbawienie” (o17);
- wyważonymi poglądami społecznymi, harmonią intrapersonalną i interpersonalną: „mądrość” (o5), „równowaga wewnętrzna” (o11), „opanowany” (i10), „czysty” (i2), „uprzejmy” (i16), „posłuszny” (i14), „dojrzała miłość” (o3), „prawdziwa przyjaźń” (o9).

S.H. Schwartz i W. Bilsky (1987) opisali zróżnicowanie wartości ujętych w Skali Rokeacha w wymiarze „indywidualizm – kolektywizm”. Wskazali, że wartości są przejawem interesów indywidualnych, grupowych bądź mieszanych (jednocześnie indywidualnych i grupowych). Orientacja indywidualistyczna jest identyfikowana na podstawie wartości wchodzących w skład sfer motywacji: „przyjemność”, „osiągnięcia” i „kierowanie sobą”, orientacja kolektywistyczna z kolei – na podstawie wartości wchodzących w skład sfer motywacji: „prospołeczność”, „ograniczenie siebie i konformizm” oraz „bezpieczeństwo”. Interesy mieszane związane są przede wszystkim z typem motywacji „dojrzałość”. W skład tego typu wchodzi następujące wartości: „mądrość”, „o szerokich horyzontach”, „dojrzała miłość”, „świat piękna” i „odważny”. Według autorów są one niejednoznacznym identyfikatorem orientacji indywidualistycznej i kolektywistycznej (por.: Brzozowski 1989, s. 12).

Wyniki

Z ideologią liberalną wiąże się przekonanie, że konkurencja jest zjawiskiem korzystnym, gdyż pobudza ludzi do aktywności. W związku z powyższym, należy zminimalizować interwencjonizm państwa, firmy zaś powinny mieć nieograniczoną swobodę działania. Zwolennicy interwencjonizmu państwowego wskazują z kolei na zasadność ochrony gorzej prosperujących przedsiębiorstw i stymulowania ich rozwoju

ekonomicznego. W prezentowanym badaniu starano się zdiagnozować poglądy studentów wobec wskazanego problemu.

Ryc. 1.1. Porównanie wyników badań z 2003 i 2008 roku: postawa A.

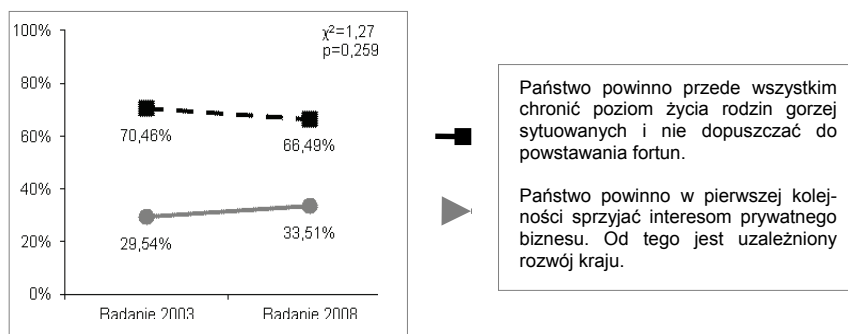
Źródło: badania własne

Studenci badani w 2003 roku w 60,31% opowiadali się za niezależnością prywatnego sektora od państwa i w 39,69% – za interwencjonizmem państwowym w postaci pomocy przedsiębiorstwom gorzej prosperującym. Wskaźniki tych postaw wśród respondentów z 2008 roku wynosiły: 68,34% i 31,66% (por.: ryc. 1.1). Stwierdzono istotne statystycznie różnice (wynosiły one około 8%) między obiema grupami: studenci badani w późniejszym okresie częściej uznawali, że podstawą rozwoju ekonomicznego jest wolna konkurencja między przedsiębiorstwami i akceptowali tym samym nieograniczone prawa rynku ($p = 0,026$). Należy zauważyć, że uznanie priorytetu inicjatywy państwowej (etatyzm) świadczy o akceptacji modelu minionego ustroju ekonomicznego, uznanie priorytetu inicjatywy prywatnej natomiast – o akceptacji zmian w dziedzinie ekonomii.

Wraz z początkiem zmian ustrojowych w Polsce oficjalnie podważona została sensowność modelu państwa opiekuńczego. W myśl ideologii neoliberalnej, jeżeli ludzie mają zagwarantowaną wolność polityczną i wolność poczynania na rynku, sami odpowiadają za swoje czyny i swój dobrobyt. Zasada ta odnosi się również do pomocy społecznej, edukacji i opieki zdrowotnej (Harvey 2008).

W prezentowanym badaniu interesowano się postawami studentów wobec roli państwa.

Na zasadność ochrony przez państwo gorzej sytuowanych obywateli oraz ograniczenia nadmiernej dyferencjacji materialnej społeczeństwa wskazywała większa część respondentów (badanie z 2003 roku – 70,46%, badanie z 2008 roku – 66,49%). Około 1/3 respondentów w obu turach badań (odpowiednio: 29,54% i 33,51%) było zwolennikami idei sprzyjania przez państwo prywatnemu biznesowi. Nie zaobserwowano różnic istotnych statystycznie w poglądach obu grup w omawianej kwestii (por. ryc. 1.2).

Rycina 1.2. Porównanie wyników badań z 2003 i 2008 roku: postawa B

Źródło: badania własne

W dalszej analizie sprawdzono, jakie rozwiązania w wymiarze aksjologicznym ujawniają się w grupach osób różniących się wyborem opcji postawy. W tabeli 1 zamieszczono średnie rang preferencji wartości ostatecznych i instrumentalnych (łącznie dla osób badanych w roku 2003 i 2008) w grupach wyodrębnionych ze względu na wybór opcji postawy (1, 2) oraz wyniki analizy statystycznej testem Wilcozona dla dwóch prób niezależnych. W prezentacji graficznej posłużono się wykresem kołowym (ryc. 2.1 i 2.2). Wartości uporządkowane są według różnicy średnich rang między grupami, które wyodrębnione zostały ze względu na wybór opcji postawy. Usytuowanie wartości na wykresie dostarcza zatem ważnych informacji w analizie. W górnej części ryciny zlokalizowane są wartości, w których przypadku odnotowano największe zróżnicowanie międzygrupowe: z lewej strony znajdują się wartości wyżej preferowane przez studentów wybierających jedną opcję postawy, z prawej strony – wartości wyżej preferowane przez studentów wybierających drugą opcję postawy. W dolnej części ryciny umiejscowione są wartości, w których przypadku różnice te były najmniejsze (bądź w ogóle nie występowały). Uzyskany za pomocą prezentacji graficznej obraz struktury wartości umożliwia także „uświadomienie” istnienia skupień wartości kolektywistycznych i indywidualistycznych (jeżeli takowe istnieją).

Tabela 1. Średnie rang wartości w grupach studentów różniących się wyborem opcji postawy oraz wyniki analizy statystycznej

Wartości: ostateczne o1–o18, instrumentalne i1–i18		Średnie arytmetyczne rang wartości w grupach							
		A_1		A_2		B_1		B_2	
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
o1	Bezpieczeństwo narodowe	11,10		11,57		11,79		11,02	*
o2	Bezpieczeństwo rodziny	3,40		3,17		3,72		3,14	***
o3	Dojrzała miłość	6,05		6,32		5,87		6,27	

cd. tabeli 1

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
o4	Dostatnie życie	10,56		10,73		10,05	**	10,88	
o5	Mądrość	6,63		6,94		6,43		6,88	
o6	Poczucie dokonania	11,32		11,47		10,81	**	11,63	
o7	Poczucie własnej godności	7,25		7,24		7,29		7,23	
o8	Pokój na świecie	10,58		9,80	*	11,12		9,92	***
o9	Prawdziwa przyjaźń	7,41		7,59		7,71		7,36	
o10	Przyjemność	12,75		12,63		12,22	*	12,93	
o11	Równowaga wewnętrzna	8,22		7,97		7,95		8,22	
o12	Równość	10,70		10,98		10,98		10,72	
o13	Szczęście	6,83		6,25	*	6,95		6,47	
o14	Świat piękna	14,22		14,53		14,37		14,31	
o15	Uznanie społeczne	12,66		12,45		12,11	**	12,81	
o16	Wolność	7,20	**	7,96		7,13	*	7,63	
o17	Zbawienie	10,31		9,05	***	10,87		9,40	***
o18	Życie pełne wrażeń	13,79		14,22		13,54		14,12	
i1	Ambitny	8,60		8,66		8,21		8,81	
i2	Czysty	11,09		10,94		11,40		10,87	
i3	Intelektualista	9,04	**	10,01		8,34	****	9,87	
i4	Kochający	4,46		3,84		5,12		3,83	****
i5	Logiczny	10,96	***	11,92		10,31	****	11,76	
i6	Niezależny	9,27	***	10,52		9,39		9,86	
i7	Obdarzony wyobraźnią	10,75	***	11,68		10,34	***	11,43	
i8	Odpowiedzialny	5,52		5,30		5,56		5,39	
i9	Odważny	10,06		9,63		9,50		10,09	
i10	Opanowany	10,31		9,76		10,47		9,95	
i11	O szerokich horyzontach	10,05	***	11,30		9,26	****	11,07	
i12	Pogodny	9,09		9,53		9,13		9,30	
i13	Pomocny	8,44		7,00	****	9,09		7,39	****
i14	Posłuszny	15,49		14,52	***	16,10		14,70	****
i15	Uczciwy	5,71		4,96	**	6,33		5,04	***
i16	Uprzejmy	9,62		9,32		9,77		9,39	
i17	Uzdolniony	12,03		12,42		11,24	****	12,60	
i18	Wybaczący	10,47		9,56	**	11,28		9,62	****

o1–o18 – średnie rang osiemnastu wartości ostatecznych,

i1–i18 – średnie rang osiemnastu wartości instrumentalnych,

Ranga «1» oznacza najwyższą preferencję wartości, ranga «18» – najniższą preferencję wartości,

A₁ – studenci wybierający opcję „1” w postawie A,

A₂ – studenci wybierający opcję „2” w postawie A,

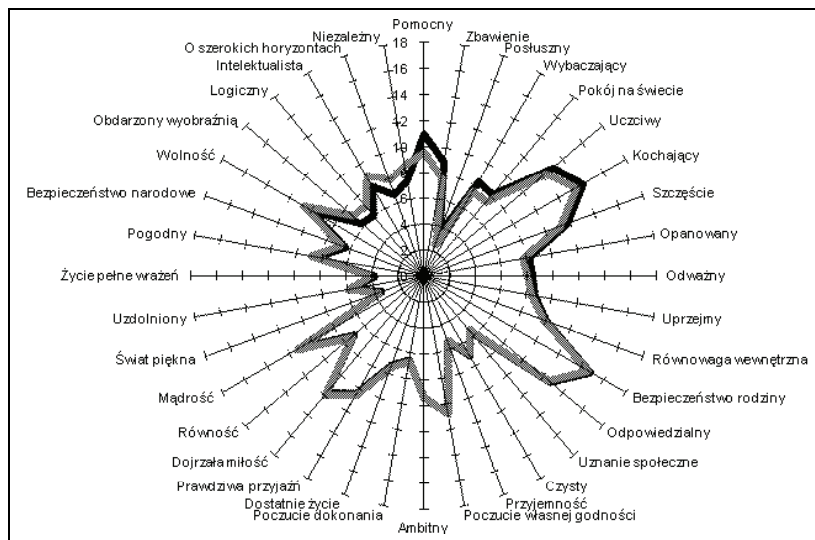
B₁ – studenci wybierający opcję „1” w postawie B,

B₂ – studenci wybierający opcję „2” w postawie B

Wyniki analizy statystycznej testem Wilcoxona dla dwóch prób niezależnych,

* $p < 0,1$, ** $p < 0,05$, *** $p < 0,01$, **** $p < 0,001$.

Postawa A

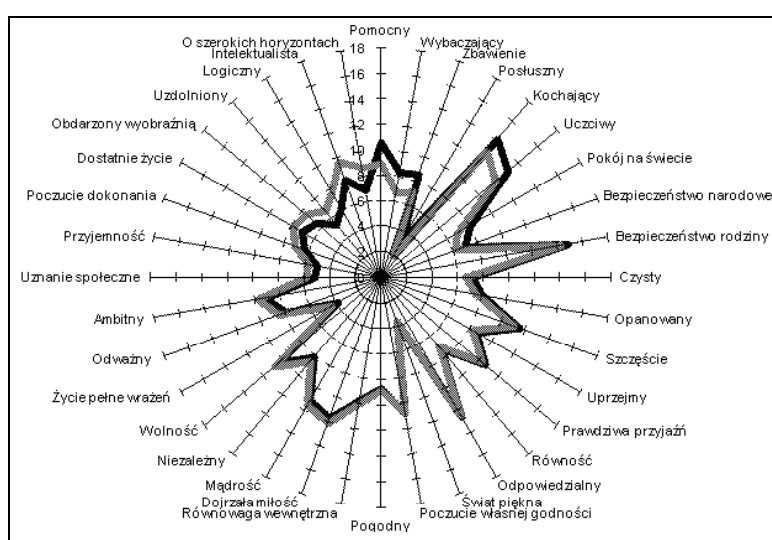
Ryc. 2.1. Zróżnicowanie systemów wartości ostatecznych i instrumentalnych w zależności od wyboru opcji w postawie A.

Źródło: badania własne

Zwolennicy poglądu, że „sektor prywatny powinien być niezależny od państwa”, cechowali się bardziej indywidualistycznym systemem wartości (por. lewa strona ryciny 2.1, po której znajduje się skupienie większości wartości indywidualistycznych; por. tabela 1, na odmiennych poziomach ważności porangowanych było trzynaście wartości). Cenili oni wyżej wartości związane z niezależnością i wolnością oraz kompetencją poznawczą: „niezależny” (i6), „wolność” (o16), „o szerokich horyzontach” (i11), „intelektualista” (i3), „logiczny” (i5), „obdarzony wyobraźnią” (i7). Zwolennicy poglądu, że „wolność ekonomiczną przedsiębiorstw należy ograniczać”, lokowali w swoim systemie relatywnie wyżej wartości kolektywistyczne (por. prawa strona ryciny 2.1, po której odwzorowana jest większość wartości kolektywistycznych; por. tabela 1). Uznawali za bardziej ważne wartości związane z poszanowaniem religii, ochroną dobra innych ludzi oraz posłuszeństwem: „zbawienie” (o17), „pomocny” (i13), „wybaczący” (i18), „uczciwy” (i15), „pokój na świecie” (o8), „posłuszny” (i14). Cenili też wyżej wartość indywidualistyczną „szczęście” (o13). Tak więc poglądy „liberalne” we wskazanej kwestii prezentowali ci, u których odnotowano silniejszą orientację indywidualistyczną w systemie wartości (wyższe wskaźniki preferencji wartości indywidualistycznych).

Postawa B

Z teoretycznego punktu widzenia należy oczekiwać, że orientacja kolektywistyczna w systemie wartości będzie współwystępować z akceptacją opiekuńczej funkcji państwa w stosunku do obywateli, orientacja indywidualistyczna natomiast – z akceptacją interesów prywatnego biznesu. Jak wskazują wyniki badań, uznanie za priorytetowy rozwój prywatnego biznesu ujawnia się wśród osób skoncentrowanych w większym stopniu na wartościach indywidualistycznych (por. tabela 1, rycina 2.2; różnice istotne statystycznie stwierdzono w przypadku dziewiętnastu wartości).

Ryc. 2.2. Zróżnicowanie systemów wartości ostatecznych i instrumentalnych w zależności od wyboru opcji w postawie B.

Źródło: badania własne

Osoby te wyżej cenią wartości związane z kompetencją poznawczą, statusem społecznym, prestiżem i sukcesem osobistym (również materialnym), hedonizmem i wolnością: „o szerokich horyzontach” (i11), „intelektualista” (i3), „logiczny” (i5), „uzdolniony” (i17), „obdarzony wyobraźnią” (i7), „uznanie społeczne” (o15), „poczucie dokonania” (o6), „dostatnie życie” (o4), „przyjemność” (o10), „wolność” (o16) (por. lewa strona ryciny, po której znajduje się skupienie wartości indywidualistycznych). Studenci opowiadający się za sprawowaniem przez państwo funkcji opiekuńczej (ochrona gorzej sytuowanych rodzin) wyżej preferują wartości kolektywistyczne, związane z poszanowaniem religii, ochroną dobra innych ludzi, bezpieczeństwem i harmonią interpersonalną: „zbawienie” (o17), „pomocny” (i13), „wybaczący” (i18), „kochający” (i4), „uczciwy” (i15), „pokój na świecie” (o8), „bezpieczeństwo narodowe” (o1),

„bezpieczeństwo rodziny” (o1), „posłuszny” (i14) (por. prawa strona ryciny, po której znajduje się skupienie wartości kolektywistycznych).

Podsumowanie

Istotnym wyznacznikiem akceptacji gospodarki rynkowej jest ustosunkowanie się do problemu wolności ekonomicznej przedsiębiorstw. W świetle uzyskanych wyników badań należy stwierdzić, że studenci opowiadali się większości (ponad 60%) za wolnością ekonomiczną przedsiębiorstw i wskaźniki tych postaw wzrosły w drugim badaniu (o 8%). Obserwuje się zatem spadek poparcia dla poglądów etatystycznych (interwencjonizm państwa w sferze gospodarczej). Jest to zgodne z tym, co dzieje się w sferze stosunków ekonomicznych w naszym kraju. W przypadku tej postawy (postawa A) potwierdzić można założenia zwerbalizowane w hipotezie 1.

W postawie B przeciwstawiono poglądy odnośnie do roli państwa: czy powinno ono sprzyjać interesom prywatnego biznesu, czy chronić poziom życia rodzin gorzej sytuowanych i nie dopuszczać do nadmiernej dyferencjacji ekonomicznej przedsiębiorstwa? Respondenci w większości (około 70%) byli zwolennikami opcji drugiej. Jej wskaźniki obniżyły się w badaniu przeprowadzonym w późniejszym okresie (o około 4%), ale różnica nie była istotna statystycznie. Nie można zatem potwierdzić w przypadku tej postawy hipotezy 1.

Należy zauważyć, że wolność ekonomiczna jest akceptowana wtedy, gdy rozpatruje się ją wyłącznie z punktu widzenia funkcjonowania gospodarki. Wtedy też – zdaniem osób badanych – ograniczeniu ulec powinien interwencjonizm państwa (np. nie jest wskazana pomoc gorzej prosperującym przedsiębiorstwom). Rzecz przedstawia się inaczej, gdy włączone są do analizy kwestie socjalne. Wówczas respondenci w większości uznają za uzasadniony interwencjonizm państwa w postaci wzmocnienia funkcji opiekuńczej. Wskazują również na zasadność ograniczenia wolności ekonomicznej, jeżeli ta doprowadza do nadmiernych nierówności społecznych. Świat społeczny powinien być interpretowany także pod kątem tego, jak polepszyć sytuację najuboższych. Nie odpowiada zatem ich oczekiwaniom liberalna wersja państwa w postaci „stróża nocnego”.

Opowiadanie się za paternalizmem traktowane jest zazwyczaj jako przejaw mentalności etatystycznej, wskazującej na preferencje minionego ustroju. Niemniej jednak kwestia dobra społecznego rozpatrywana jest wnikliwie w liberalizmie „zakorzenionym społecznie”. U jego podstaw leży przekonanie, że rynek sam w sobie nie rozwiąże wszystkich problemów i koniecznością staje się rozwijanie takiej formy gospodarki, w której jest konkurencyjny rynek, ale jednocześnie zapewnione są bezpieczne i godziwe warunki życia (Morawski 2006). W tym ujęciu kapitalizm jest środkiem

ekonomicznym do stworzenia ustroju, w którym kryteria sprawiedliwości będą mogły opierać się na pojęciu dobra społecznego.

Opisywane w niniejszym artykule badanie miało także na celu testowanie hipotezy (hipoteza 2), zgodnie z którą wyżej opisane postawy uzależnione są od zróżnicowania preferencji wartości w wymiarze „indywidualizm – kolektywizm”. Hipoteza zweryfikowana została pozytywnie. Wyższa preferencja wartości indywidualistycznych współwystępowała z akceptacją wolności ekonomicznej, tj. z przekonaniem, że sektor prywatny powinien być całkowicie niezależny od państwa (wolna konkurencja między prywatnymi podmiotami gospodarczymi), zaś zadaniem państwa jest sprzyjanie interesom prywatnego biznesu. Wyższa preferencja wartości kolektywistycznych współwystępowała z akceptacją interwencjonizmu państwa w celu ochrony gorzej prosperujących przedsiębiorstw, pomocy potrzebującej części społeczeństwa (wzmocnienie funkcji opiekuńczej), a nawet regulacji w zakresie dochodów. System wartości leżał więc u podstaw odmiennych oczekiwań formułowanych pod adresem państwa. W świetle uzyskanych wyników badań uzasadnione jest zatem łączenie wartości indywidualistycznych z poparciem dla gospodarki rynkowej, wartości kolektywistycznych – z akceptacją interwencjonizmu państwa. Należy jednocześnie wskazać, że postawa jest tym ważniejsza dla jej posiadacza, im bardziej jest powiązana z wyznanymi wartościami. Postawy takie opierają się modyfikacji i są relatywnie stabilne w czasie (Rokeach 1980; Boninger i in. 1995; Maio, Olsen 1998).

Postulowana z punktu widzenia przemian ustrojowych jest mentalność indywidualistyczna. W kontekście niniejszych badań należy zauważyć, że wartości indywidualistyczne – będące wyznacznikiem tej mentalności – wiążą się z akceptacją liberalnych rozwiązań kwestii ustrojowych. „Indywidualiści” akceptują zasady sprzężone z kapitalizmem, odgrywające ważną rolę w produkcji gospodarczej i osiąganiu maksymalnego zysku, tj. zasady wolnego rynku i rywalizacji. Jednocześnie w charakterystyczny sposób ustosunkowują się do problemu nierówności materialnej i ubóstwa: wskazują na ograniczoną powinność niesienia pomocy potrzebującej części społeczeństwa. Wynika to zapewne z faktu, iż za centralne uznają oni poczucie osobistej odpowiedzialności.

C.A. Flanagan i C.J. Tucker (1999) wskazują, że sens wielu zjawisk społecznych może być rozpatrywany w kontekście odpowiedzialności, a konkretniej – poczucia, że człowiek jest osobiście odpowiedzialny za swoje życie lub że społeczeństwo jest odpowiedzialne za życie jednostki. W przypadku wyraźnego poczucia odpowiedzialności osobistej, sukces postrzegany jest jako efekt indywidualnych zdolności człowieka i włożonego wysiłku. Pożądane stają się w takiej sytuacji rozwiązania merytokratyczne, a w ich świetle mniej drastycznie zarysowuje się problem ubóstwa. Ten rodzaj atrybucji ujawnia się wyraźniej w zorientowanych indywidualistycznie społeczeństwach Zachodu, przede wszystkim zaś w ideologii partii konserwatywnych. Rozwinięte poczucie odpowiedzialności społecznej determinuje negatywne ustosunkowanie do problemu ubóstwa. Ujawnia się ono częściej wśród społeczeństw kolektywistycz-

nych, w których w procesie socjalizacji przekazywana jest zasada grupowej odpowiedzialności za jednostkę. Poczucie odpowiedzialności społecznej jest także aktywizowane w państwach typu opiekuńczego oraz eksponowane w ideologiach partii socjal-demokratycznych.

W okresie przeobrażeń ustrojowych dużą wagę przykładą się do kwestii mentalnościowych. Znaczenie mentalności wynika z faktu, że jest ona konstrunktem aktywnym, wyznacza ludzkie sądy, przekonania i preferencje, określa normy, reguły i wartości. Ukierunkowuje tym samym sposoby myślenia o świecie społecznym i umożliwia wartościowanie występujących w nim zjawisk. Efekt owych wartościowań uwidacznia się w przyjętych postawach, które mają określone konsekwencje behawioralne. Zachowania ludzi warunkują natomiast skuteczność zabiegów transformacyjnych.

Bibliografia

- BONINGER D.S., KROSnick J.A., BERENT M.K., 1995, *Origins of attitude importance: Self-interest, social identification, and value relevance*, Journal of Personality and Social Psychology, Vol. 68.
- BRZOZOWSKI P., 1989, *Skala Wartości (SW). Polska adaptacja Value Survey M. Rokeacha*, Polskie Towarzystwo Psychologiczne, Wydział Psychologii Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa.
- FELDMAN S., 1988, *Structure and consistency in public opinion: the role of core beliefs and values*, American Journal of Political Science, Vol. 32.
- FELDMAN S., 2008, *Wartości, ideologia i strukturalizacja postaw politycznych*, [w:] D.O. Sears, L. Huddy, R. Jervis (red.), *Psychologia polityczna*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków.
- FLANAGAN C.A., TUCKER C.J., 1999, *Adolescents' explanations for political issues: Concordance with their views of self and society*, Developmental Psychology, Vol. 35.
- FURNHAM A., HEAVEN P., 2001, *Личность и социальное поведение*, Петер, СПб.
- HARVEY D., 2008, *Neoliberalizm. Historia katastrofy*, Instytut Wydawniczy Książka i Prasa, Warszawa.
- HOFSTEDE G., 1980, *Culture's consequences: International differences in work-related values*, Sage Publication, Beverly Hills.
- JAKUBOWSKI W., ZAŁĘSKI P., 2003, *Gospodarka rynkowa*, [w:] K.A. Wojtaszczyk, W. Jakubowski (red.), *Spółeczeństwo i polityka. Podstawy nauk politycznych*, Oficyna Wydawnicza ASPRA-JR, Warszawa.
- MAIO G.R., OLSEN J.M., 1998, *Values as truisms: Evidence and implications*, Journal of Personality and Social Psychology, Vol. 74.
- MATSUMOTO D., JUANG L., 2007, *Psychologia międzykulturowa*, GWP, Gdańsk.
- MISZAŁSKA A., 1997, *Psychokulturowy kontekst rozwoju kapitalizmu w Polsce*, Kultura i Społeczeństwo, t. 4.
- MORAWSKI W., 1991, *Przemiany ekonomiczne a społeczeństwo obywatelskie*, [w:] R. Gortat (red.), *Spółeczeństwo uczestniczące, gospodarka rynkowa, sprawiedliwość społeczna*, Instytut Studiów Politycznych PAN, Warszawa.
- MORAWSKI W., 2006, *Sprawiedliwość społeczna a transformacja ustrojowa*, [w:] J. Wasilewski (red.), *Współczesne społeczeństwo polskie. Dynamika zmian*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa.
- REBER A.S., REBER E.S., 2005, *Słownik psychologii*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa.
- REYKOWSKI J., 1992, *Kolektywizm i indywidualizm jako kategorie opisu zmian społecznych i mentalności*, Przegląd Psychologiczny, t. 35.

- REYKOWSKI J., 1993, *Zmiany systemowe a mentalność polskiego społeczeństwa*, [w:] J. Reykowski (red.), *Wartości i postawy Polaków a zmiany systemowe. Szkice z psychologii politycznej*, Wydawnictwo Instytutu Psychologii PAN, Warszawa.
- REYKOWSKI J., 1994, *Collectivism and individualism as dimensions of social change*, [in:] U. Kim, H.C. Triandis, C. Kağıtçıbaşı, S.-C. Choi, G. Yoon (eds.), *Individualism and collectivism. Theory, method, and applications*, Sage Publication, Thousand Oaks, London, New Delhi, Vol. 18.
- ROKEACH M., 1973, *The nature of human values*, Free Press, New York.
- ROKEACH M., 1980, *Some unresolved issues in theories of beliefs, attitudes, and values*, [w:] H.E. Howe, Jr., M.M. Page (eds.), *Nebraska Symposium on Motivations*, University of Nebraska Press, Lincoln.
- SALLAY H., MUNNICH A., OPPENHEIMER L., 2001, *Self-construal in a changing society*, Studia Iagellonica Humani Cultus Progressus, t. 5.
- SCHWARTZ S.H., BILSKY W., 1987, *Toward a psychological structure of human values*, Journal of Personality and Social Psychology, Vol. 53.
- SKARŻYŃSKA K., 2005a, *Człowiek a polityka. Zarys psychologii politycznej*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa.
- SKARŻYŃSKA K., 2005b, *Czy jesteśmy prorozwojowi? Wartości i przekonania ludzi a dobrobyt i demokratyzacja kraju*, [w:] M. Drogosz (red.), *Jak Polacy przegrywają. Jak Polacy wygrywają*, GWP, Gdańsk.
- SŁOMCZYŃSKI K.M., JANICKA K., MACH B.W., ZABOROWSKI W., 1996, *Struktura społeczna a osobowość. Psychologiczne funkcjonowanie jednostki w warunkach zmiany społecznej*, Wydawnictwo IFiS PAN, Warszawa.
- VANDELLO J.A., COHEN D., 1999, *Patterns of individualism and collectivism across the United States*, Journal of Personality and Social Psychology, Vol. 77.

Value determinants of attitudes towards economic freedom and state interventionism into the social and economic sphere

What was measured in this research were the attitudes to the economic freedom and the interventionism of the state into the economic and social sphere. The examinations were conducted in 2003 (a sample of 325 students) and in 2008 (a sample of 379 students). It was assumed that there are differences between these two groups in acceptance of attitudes and that those attitudes depend on the value system. The results of the research allow to state that most students (over 60%) support economic independence of enterprises (attitude 1) and indicators of this attitude increased in the second examination. At the same time most students (about 70%) find it justifiable to support low-income citizens and to limit financial differentiation of society (attitude 2). Indices of this attitude were similar in both surveys. The attitudes were connected with a specific pattern of a value system which indicates differences from the “individualism – collectivism” perspective. The “individualists” accept the rules of a market economy; the “collectivists” are in favour of the interventionism of the state into the economic and social sphere.